

JERZY STEFAŃSKI
**Liturgiczne obrzędy i zwyczaje inauguracji
pontyfikatu Benedykta XVI**

Po raz pierwszy w dziejach Kościoła zostały w roku 2005 oficjalnie opublikowane i udostępnione szerszemu kręgowi odbiorców obrzędy wprowadzające nowo wybranego papieża w jego apostolską posługę. Urząd Papieskich Nabożeństw Liturgicznych, któremu przewodniczy od chwili jego powołania w 1986 r. Mons. Piero Marini, opublikował książkę *Ordo rituum pro ministerii petrini initio Romae Episcopi*¹. Książka ta w trzech zasadniczych rozdziałach (pomijając reskrypt z dnia 20 kwietnia 2005 r. *Praenotanda* oraz *Appendices*) podaje teksty i obrzędy następujące od uroczystego ogłoszenia elekcji nowego papieża i jego pierwszego błogosławieństwa *Urbi et Orbi* (Rozdz. I), poprzez celebracje eucharystyczną inaugurującą oficjalnie początek nowego pontyfikatu oraz stację w Bazylice św. Pawła za Murami (Rozdz. II), aż po liturgię objęcia „Katedry” w Bazylice na Lateranie i stację w Bazylice Najświętszej Matki Bożej Większej (Rozdz. III). Powyższe *Ordo* zastąpiło stosowane w ostatnim wieku w czasie kilku kolejnych inauguracji nowych pontyfikatów, drukowane *ad hoc* dla każdorazowego zapotrzebowania *Ordo ad incoronandum Summum Pontificem Romanum*². Poniższe opracowanie zaprezentuje obrzędy towarzyszące wprowadzeniu nowego papieża w jego pastoralną służbę Kościołowi zawarte w *Ordo* oraz podkreśli nowości rytualne w porównaniu do liturgicznych zwyczajów dotąd prakty-

¹ Officium de liturgicis celebrationibus Summi Pontificis: *Ordo rituum pro ministerii petrini initio Romae Episcopi*. E Civitate Vaticana 2005, ss. 228 [odtąd: *Ordo*]. Relatywnie duża objętość książki wyjaśnia fakt, że jest ona dwujęzyczna. Lewe stronicę zawierają tekst włoski, prawe-laciński. Ponadto znajdujemy tu także dość obszerny, prawie 90-stronicowy „Dodatek” (*Appendices*), który podaje całe *Ordo Missae* oraz wszystkie śpiewy gregoriańskiej Mszy św. *Cum iubilo*.

² Tekst w Archiwum Urzędu Papieskich Nabożeństw Liturgicznych.

kowanych. Całość obrzędów zostanie ukazana na tle początku pontyfikatu Benedykta XVI³.

I. *Habemus Papam!*

W godzinach popołudniowych 19 kwietnia 2005 r., *Conclave* wybrało nowym papieżem dziekana Kolegium Kardynałów Józefa Ratzingera, który zgodnie z obowiązującym obrzędem⁴ i tradycją ogłosił, że przyjmuje imię Benedykta XVI. Po przebraniu się w szaty papieskie w przylegającej obok Kaplicy Sykstyńskiej zakrystii, papież zajmuje miejsce na katedrze w centralnym miejscu Kaplicy. Wicedziekan Kolegium, kard. A. Sodano przekazuje przewidzianą obrzędem formułę pozdrowienia (*Ordo Conclavis*, n. 68). Następnie najstarszy z szeregu kardynałów–diakonów, kard. Jorge Arturo Medina Estévez odczytuje perykopę ewangelijną Mt 16, 13–19 (*Ty jesteś Piotrem i na tej skale zbuduję mój Kościół...*). Z kolei najstarszy z szeregów kardynałów–prezbiterów, kard. William Wakefield Baum (poprzednio ordynariusz Bostonu w USA) odmawia modlitwę w intencji nowego papieża, prosząc Boga, aby stał się on, jako następca Piotra widzialnym fundamentem jedności w wierze i w miłości (*Ordo Conclavis*, n. 70). *Conclave* kończy uroczyste odśpiewanie hymnu *Te Deum laudamus* zaintonowane przez samego papieża. Śpiewowi hymnu, jak też uprzednio, bezpośrednio przed hymnem złożonego aktowi posłuszeństwa przez każdego z kardynałów, towarzyszy (po raz pierwszy!) muzyka organowa z instrumentu zainstalowanego tam na stałe pod koniec roku 2002⁵. W czasie formowania się procesji opuszczającej Kaplicę Sykstyńską udającej się do balkonu centralnego Bazyliki Watykańskiej w celu ogłoszenia wyboru papieża i udzielenia przez niego pierwszego uroczystego błogosławieństwa *Urbi et Orbi*, organista wykonywał słynne *Hallelujah* z oratorium *Messiah* G. Fr. Händla⁶.

³ Warto tutaj zauważyć, że nowe *Ordo* było pierwszym dokumentem aprobowanym przez Benedykta XVI. Papieski bowiem podpis został złożony już następnego dnia po zakończonym *Conclave*, czyli 20 kwietnia 2005 r. Wspomina o tym Mistrz Ceremonii Papieskich, abp P. Marini: *Introduzione*. W: Ufficio delle Celebrazioni Liturgiche del Sommo Pontefice, *Inizio del ministero petrino del Vescovo di Roma Benedetto XVI*. Libreria Editrice Vaticana 2005 s. 4 [odtąd: *Inizio*].

⁴ Chodzi tu o po raz pierwszy w dziejach Kościoła oficjalnie wydaną księgę liturgiczną i udośćnioną szerszemu kręgowi zainteresowanych zawierającą teksty i obrzędy związane z wyborem papieża – zob. *Officium de liturgicis celebrationibus Summi Pontificis: Ordo rituum Conclavis*. E Civitate Vaticana 2000 [odtąd: *Ordo Conclavis*]. Analizie zawartości tej księgi dedykowaliśmy osobne opracowanie – zob. J. Stefański: *Stolica Apostolska Sede vacante. Wybór Benedykta XVI*. W: I.D. Szczurek, St. Szczepaniec: *Introibo ad altare Dei*. Kraków [aktualnie w druku].

⁵ Informuje o tym P. Paul: *Composizione musicale uditiva Il canto durante il Conclave*. W: Ufficio delle Celebrazioni Liturgiche del Sommo Pontefice: *Sede Apostolica vacante. Eventi e celebrazioni. Aprile 2005*. Libreria Editrice Vaticana 2007 s.486.

⁶ Tamże.

Gdy na tle zachmurzonego nieba, wieczorem 19 kwietnia 2005 r. o godz. 17.50 ujrzano dym ulatujący z długiego, prowizorycznego, metalowego komina wychodzącego z Kaplicy Sykstyńskiej, oczekujący tłum na Placu św. Piotra w Rzymie, liczne ekipy telewizyjne, watykańscy (liczni) dziennikarze nie byli jeszcze do końca przekonani o jego jednoznacznej barwie. Dopiero powolne, dostojne dźwięki głównego dzwonu Bazyliki o godz. 18.05, do którego dołączyły zaraz wszystkie pomniejsze dzwony, rozwiały wszystkie wątpliwości: *Habemus Papam*. Wiadomość tę o godz. 18.40 ogłosił z balkony centralnego Bazyliki św. Piotra kard. protodiakon Jorge Arturo Medina Estévez (Chile), zgodnie z *Ordo* n. 30, gdy wypowiedział tę oczekiwaną i znaną łacińską formułę obwieszczającą fakt wyboru oraz imię przybrane przez nowego papieża⁷. Formułę tę Kardynał poprzedził nieobrzędownym pozdrowieniem: „Najdrożsi bracia i siostry”, wypowiedzianym w 5 językach: po włosku, hiszpańsku, francusku, w języku niemieckim i angielskim. O godz. 18.50, poprzedzony krzyżem procesyjnym w asyście Mistrza Ceremonii Papieskich abp. P. Marini’ego, ukazuje się na balkonie papież Benedykt XVI. Bezpośrednio za Nim stoją, zgodnie z ustaleniami *Ordo*, n. 31 trzech kardynałowie reprezentujący trzy stany zaszerogowania Kolegium Kardynałów (kardynałowie biskupi, prezbiterzy oraz diakoni). Benedykt XVI wygłasza, zgodnie z tradycją swoich poprzedników krótkie pozdrowienie skierowane do zgromadzonego w tym czasie tłumy na Placu św. Piotra. Papież powiedział wtedy: *Drodzy bracia i siostry! Po wielkim Papieżu Janie Pawle II, kardynałowie wybrali mnie, prostego i zwyczajnego pracownika winnicy Pańskiej. Pocięsza mnie jednak fakt, że Chrystus Pan działa i pracuje także poprzez narzędzia niedoskonałe. Polecam się waszym modlitwom. W radości Zmartwychwstałego Chrystusa, pełni ufności w Jego permanentną pomoc, pójdziemy naprzód. Pomocze nam w tym Chrystus, a Maryja, Jego Najświętsza Matka będzie po naszej stronie. Dziękuję*⁸. Uroczyste, pierwsze błogosławieństwo *Urbi et Orbi* udzielone przez Benedykta XVI zakończyło wydarzenia pierwszych godzin nowego pontyfikatu. Na Placu św. Piotra papieża żegnała orkiestra karabinierów włoskich grając hymn papieski kompozycji Ch. Gounoda.

Następnego dnia (we środę 20 kwietnia), zgodnie z decyzją Benedykta XVI, w Kaplicy Sykstyńskiej o godz. 9.00 miała miejsce (nie przewidziana przez *Ordo*) koncelebrowana przez wszystkich kardynałów msza św. pod przewodnictwem papieża. Wybrano formularz mszalny *Pro Ecclesia*⁹. Chór wykonywał

⁷ Formułę *Annuntio vobis...habemus papam...* z okazji wyboru papieża Innocentego VIII (1484) zawiera *Liber caeremoniarum*, opracowany przez ceremoniarza papieskiego Agostino Patrizi Piccolomini – zob. O. Pasquato: *Il Conclave e l’elezione del Romano Pontefice. Aspetto storico*. W: *Sede Apostolica vacante*, dz. cyt., s. 364.

⁸ Oryginalny tekst tego przemówienia – zob. AAS 97 (2005) s. 693.

⁹ Formularz ten został umieszczony w „Dodatku” (*Appendix*) do *Ordo rituum Conclavis*, dz. cyt., s. 115–132. (posiadał go zatem każdy z Kardynałów–elektorów).

gregoriańską Mszę św. nr 9 (*Cum iubilo*). Msza św. w całości była transmitowana przekazem telewizyjnym. Z życzliwą uwagą zauważono, że Ojciec Święty w czasie liturgii korzystał z feruli¹⁰ Jana Pawła II, jakoby symbolicznie chciał podkreślić, że przejmuje i kontynuuje duchowe dziedzictwo swego Wielkiego Poprzednika. Zresztą Benedykt XVI w przemówieniu po zakończonej mszy św., wygłoszonym do kardynałów w języku łacińskim, wielokrotnie odwoływał się do nauki i działalności Jana Pawła II¹¹. Stwierdził wręcz, że *czuję, jakoby jego mocna ręka trzymała moją, że słyszę jego słowa: Nie lękaj się*. Benedykt XVI w swoim orędziu do kardynałów odnowił całkowite i ufne zawierzenie Chrystusowi. Podkreślił konieczność kolegialnej komunii w wierze wszystkich wierzących, *gdyż od tego w znacznym stopniu zależy skuteczność dzieła ewangelizacji we współczesnym świecie*”.

W piątek 22 kwietnia papież spotkał się rano (o godz. 11.00) w Sali Klemetyńskiej Pałacu Apostolskiego z wszystkimi kardynałami (także nie-elektorami). Miało to formę indywidualnej, osobistej rozmowy z papieżem połączonej z okazaniem *homagium* papieżowi. Następnego dnia, w sobotę 23 kwietnia szczególnie wyróżnieni i uradowani poczuli się wszyscy akredytowani dziennikarze i pracownicy mass mediów, w liczbie 6710 osób pochodzących ze 106 państw¹². W Auli Pawła VI papież podziękował dziennikarzom za ich posługę w tych szczególnych dniach, które spinają wydarzenia związane zarówno z końcem ziemskiej egzystencji Jana Pawła II, jak też wyborem jego następcy. Przemówienie swoje wygłosił Benedykt XVI w języku włoskim i powtórzył je następnie w języku francuskim, angielskim i niemieckim.

Pod koniec tego paragrafu warto przypomnieć, że w dziejach Kościoła odnotowano na pewno 6 papieży narodowości niemieckiej: Grzegorz V (996–999), Klemens II (1046–1047), Damazjusz II (1048), Leon IX (1049–1054), Wiktor II (1055–1057) oraz Stefan XI (1057–1058). Niektórzy historycy rozpoznają Niemca również w papieżu Hadrianie VI (1522–1523), jakkolwiek był on raczej Holendrem, pochodził z Utrechtu, który wtedy należał do Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Żaden zresztą z tych pontyfikatów nie wniósł niczego przełomowego do historii Kościoła, zapewne także z tej racji, że były to pontyfikaty przeważnie relatywnie bardzo krótkie.

¹⁰ Ferula – prosta laska metalowa zwieńczona krzyżem, używana przez papieża w czasie liturgii, symbol władzy papieskiej. Papieże nigdy nie używali pastorału biskupiego; przypomina o tym P. Marini: *Liturgia e bellezza. Nobilis pulchritudo*. Libreria Editrice Vaticana 2005 s. 127. Na temat feruli – zob. J. Stefański: *Ferula*. EK. Vol. 5 (1989) kol.146.

¹¹ Oryginał łaciński przemówienia Benedykta XVI zob. AAS 97 (2005) s. 694–699. Polski przekład przejęty z KAI podaje „Przewodnik Katolicki” nr 18 z dnia 1 maja 2005 s. 22–25.

¹² Takie liczebne dane podaje M. Lessi Ariosto: *Eventi e celebrazioni: Aprile 2005*. W: *Sede Apostolica vacante*, dz. cyt., s. 423.

Niektórzy dziennikarze zauważyli również, że Benedykt XVI mając w dniu wyboru 78 lat, stał się tym samym najstarszym wybranym papieżem od 275 lat. Podobnym bowiem wiekiem (78 lat) cieszył się w dniu wyboru Klemens XII w 1730 r. (Jan XXIII w dniu wyboru w 1958 r. miał 76 lat).

Imię *Benedictus*, przybrane i wybrane przez kard. J. Ratzingera po swoim wyborze na papieża, spina z pewnością praojca monastycyzmu Kościoła zachodniego, budującego jedność Kościoła na fundamencie doktryny chrześcijańskiej św. Benedykta (480–547) oraz ostatniego z papieży o imieniu Benedykt, czyli Benedykta XV (1914–1922), wielkiego i nie wysłuchanego orędownika i męczennika sprawy pokoju na świecie, zwłaszcza w okresie wielkiej rzezi w czasie I Wojny Światowej.

II. Uroczysta inauguracja nowego pontyfikatu 24 kwietnia 2005

Schemat papieskiej celebracji, zapowiedzianej tytułem paragrafu, ustala precyzyjnie *Ordo* nn. 34–67. Całość obrzędów zgodnie z wewnętrznym podziałem w samym *Ordo*, obejmuje cztery zasadnicze części: obrzędy wstępne, Liturgia Słowa, nałożenie paliusza i Pierścienia Rybaka oraz Liturgię Eucharystyczną.

1. Obrzędy wstępne (*Ordo* nn. 34–43)

W dniu wyznaczonym przez Benedykta XVI, czyli w najbliższą niedzielę po wyborze papieża, o godz. 10.00 poprzez uroczystą celebrację eucharystyczną rozpoczęła się inauguracja nowego pontyfikatu.

Najpierw w (pustej) Bazylice św. Piotra, w pobliżu Konfesji św. Piotra zbrali się wszyscy koncelebranci (czyli kardynałowie) ubrani w białe szaty. Ojciec Święty nosił na sobie złoty ornat – ten sam, w który przybrany był Jan Paweł II w roku Wielkiego Jubileuszu w czasie liturgii Bożego Narodzenia. Główny Celebrans, wraz z Patriarchami obrządków wschodnich (katolickich!), schodzą poniżej Konfesji do grobu św. Piotra i tam przez moment modlą się w ciszy. Obecność Patriarchów Kościołów Wschodnich (także nie-kardynałów) symbolizuje uniwersalność Kościoła katolickiego, obejmującego zarówno Wschód, jak też Zachód kuli ziemskiej. W tym samym czasie diakoni złożyli (zgodnie z *Ordo*, n. 33) paliusz oraz Pierścień Rybaka na grobie św. Piotra. Gdy zaczyna formować się procesja w celu dojścia do ołtarza celebry znajdującego się przed Bazyliką Watykańską, chór wykonuje starożytny i tradycyjny śpiew *Laudes regiae* (*Ordo*,

n. 38), który ma formę litanii z aklamacjami. Tekst ten, sięgający VIII w.¹³, został ubogacony o chrystologiczne i eklezjologiczne elementy teologii Soboru Watykańskiego II (potwierdza to *Ordo*, n. 6). W procesji biorą udział także dwaj diakoni, którzy niosą paliusz oraz Pierścień Rybaka. Zostaną one złożone na ołtarzu celebracyjnym. Fronton Bazyliki ozdobiony jest wielkim arrasem prezentującym cudowny połów ryb wkomponowany w rozmowę Chrystusa z Piotrem. Do tej symboliki odwołują się przecież bezpośrednio teksty euchologiczne, a zwłaszcza czytania Liturgii Słowa. Ekspozycję tego arrasu zaleca zresztą *Ordo*, n. 5. Wykonanie *Laudes regiae* zastępuje śpiew na wejście (*Introitus*) oraz akt pokutny.

W tym miejscu warto wspomnieć o wielowiekowym praktykowaniu symbolicznego rytualnego zwyczaju zwanego *Sic transit*, który został w nowym *Ordo* zupełnie pominięty. Zwyczaj ten polegał na tym, że procesyjny orszak z papieżem siedzącym na *Sede gestatoria* w drodze do ołtarza eucharystycznego zatrzymywał się trzykrotnie. Wówczas za każdym przystankiem, Mistrz Ceremonii spalał kawałek waty spoczywającej na wydłużonej, połączanej tulejce i śpiewem: *Sancte Pater, sic transit gloria mundi* przypominał papieżowi o znikomości świeckiej godności urzędu papieskiego. Ten zwyczaj zanotowano ostatni raz w czasie inauguracji pontyfikatu Pawła VI (1963 r.)¹⁴.

2. Liturgia Słowa (*Ordo*, nn. 44–49)

Pierwsze czytanie (Iz 26, 1–4) zwraca uwagę na symbolikę „skaly”. Zachęca zatem słuchających, aby „złożyli nadzieję” w Panu na zawsze, gdyż „Pan jest wiekiwą Skalą”. Aklamacja psalmu responsoryjnego powtarza tę właśnie myśl: „Chrystus jest naszą Skalą na zawsze”. W okresie paschalnym stosuje się alternatywne czytanie z *Dziejów Apostolskich* (4, 8–12), które wyraża tę samą myśl: „Chrystus jest kamieniem odrzuconym przez was budujących, Tym, który stał się głowicą węgla”.

Drugie czytanie (1 P 5, 1–5) również doskonale oddaje tenor sprawowanej liturgii papieskiej. Święty Piotr, jako „starszy”, prosi innych „starszych”, aby „paśli stado Boże, strzegąc go... z własnej woli, jak Bóg chce... z oddaniem”.

Tekst Ewangelii (J 21, 15–19) słowami Chrystusa Pana określa obowiązki i zadania św. Piotra: „Paś owce moje” oraz: „Pójdź za mną”. Tekst Ewangelii został proklamowany dwukrotnie: przez diakona obrządku rzymskiego w języku

¹³ Na temat historii tego tekstu zob. B. O p f e r m a n n: *Laudes regiae*. LThK². Vol. 6 (1961) kol. 825–826. Współczesny kształt *Laudes regiae* zawarty w *Ordo* n. 38 analizuje C. M i l i t e l l o: *Ecclesiologia dell'Ordo*. W: *Inizio*, dz. cyt., s. 296–299.

¹⁴ Wspomina o tym S. M. M a g g i a n i: *Dall'Ordo ad coronandum Summum Pontificem Romanum all'Ordo Rituum pro Ministerii Petri initio Romae Episcopi*. W: *Inizio*, dz. cyt., s. 156.

łacińskim oraz w języku greckim przez diakona obrządku wschodniego. To podwójne odczytanie perykopy ewangelijnej symbolizuje obydwaj „pluca” Kościoła: Wschód i Zachód. Po ukończonej proklamacji Ewangelii obydwaj diakoni podchodzą do papieża i oczekują na pobłogosławienie wiernych przez papieża księgą Ewangeliarza, które będzie miało miejsce po nałożeniu paliusza oraz Pierścienia Rybaka.

3. Nałożenie paliusza i Pierścienia Rybaka (*Ordo*, nn. 50–57)

Po podwójnej proklamacji perykopy ewangelijnej do tronu Ojca Świętego podchodzą trzej kardynałowie. W międzyczasie dwaj diakoni podejmują z ołtarza (złożone tam na początku celebry) palusz oraz Pierścień Rybaka. Kardynał-protodiakon (najstarszy ze stanu kardynałów zaszergowanych do „diakonów”), a był nim w dniu Inauguracji kard. Jorge Arturo Medina Estévez z Chile (ten sam, który ogłaszał *Habemus Papam*), wypowiada w całości nowozredagowaną formułę o trynitarniej treści odwołującą się najpierw do Chrystusa – „wielkiego pasterza swoich owiec”, aby On był tym, który przekazuje ten palusz, spoczywający uprzednio na grobie Piotra Apostoła. Formuła ta w dalszych zdaniach wyprasza łaski dla nowego pasterza Kościoła, następcy Piotra, pierwszego wśród biskupów i ożywionego wiarą św. Pawła apostoła. Posługę zaś nowego papieża niechaj inspiruje Duch prawdy, który od Ojca pochodzi, aby mógł on umacniać swoich braci w wierze (zob. *Ordo*, n. 51). Po tej modlitewnej adhortacji kardynał-protodiakon podchodzi do tronu papieża i nakłada mu palusz, czyli wstęgę z białej wełny, ozdobioną haftowanymi krzyżami. Tym razem nie był to jednak tradycyjnie znany i wspólny wszystkim arcybiskupom palusz w kształcie naszyjnika o dwóch dodanych zakończeniach (jeden opada na piersi, drugi na plecy), z wyszytymi sześcioma czarnymi krzyżykami. Nowość paliusza Benedykta XVI polega na tym, że powrócono do tradycji pierwszego tysiąclecia, do okresu sprzed Wielkiej Schizmy (1054), gdy Kościół był jeden, niepodzielony. Warto tu przypomnieć, że palusz był w Kościele pierwotnie wyłącznie zarezerwowany papieżowi jako *insygnium* jego pasterskiej władzy. Potwierdzają to świadectwa znane już w VI wieku¹⁵. Palusz Benedykta XVI ma łączną długość 4 metrów, szerokość 10 cm, wykonany z jednej długiej wełnianej (owczej) materii, bez

¹⁵ Potwierdza to zwięzłe i dobrze udokumentowane studium M. G. Valenziano: *Il pallium papale*. W: *Inizio*, dz. cyt., s. 360–379. Opracowanie to informuje, że palusz Benedykta XVI został wykonany przez benedyktyнки ze starożytnego (z XI w.) opactwa św. Cecylii w Rzymie. W absydzie Bazyliki św. Cecylii rozpoznajemy bowiem prawzór starożytnego paliusza noszonego przez papieża P a s c h a l i s a I (817–824), przedstawionego w mozaice jako fundator świątyni. O tym, że palusz jako *plenitudo pontificalis officii* był używany przez papieży już w VI w. poświadcza także A. Roth: *Evoluzione del Rito di insediamento del Vescovo di Roma* (III–XV sec.). W: *Inizio*, dz. cyt., s. 92n. Dokumentuje to także zachowany obrzęd objęcia pontyfikatu przez Grzegorza Wielkiego (3 września 590 r.) – zob. P. J o u n e l: *Des funérailles de Paul VI a celles de Jean-Paul Ier*. W: LMD 135 (1978) s. 185.

żadnych zszywań. Zamiast dotychczasowych czarnych, ma wyszyte czerwone krzyże. Ich liczba – pięć, symbolizuje rany Chrystusa. Kształt uformowanego paliusza, spiętego trzema złotymi igłami i przerzuconego przez lewe ramię, przywołuje Dobrego Pasterza dźwigającego na swym ramieniu zagubioną owcę (zob. Łk 15, 4–7) oraz pasterza gotowego oddać swe życie za swoje owce (zob. J 10, 11).

Po nałożeniu paliusza, najstarszy z kardynałów ze stanu „prezbiterów” (w dniu 24 kwietnia, był nim kard. Stephen Kim Sou-hwan) odczytuje przewidzianą obrzędem (*Ordo*, n. 53) modlitwę, w której błaga się Boga, aby zechciał wzmocnić Darem Ducha Świętego posługę papieża (Benedykta), którego ustanowił głową swego Kościoła.

Następnym elementem obrzędu jest wręczenie papieżowi Pierścienia Rybaka (*Ordo*, n. 54–55). Najpierw Dziekan Kolegium Kardynałów (tym razem funkcję tę spełniał Wicedziekan, gdyż Dziekan został wybrany papieżem), kard. A. Sodano, odczytuje wprowadzającą formułę, w której uprasza Boga, aby przekazał papieżowi pierścień–pieczęć Piotra–rybaka, który nad jeziorem Tyberiadzkim przeżywał swoją egzystencję, i któremu sam Chrystus przekazał klucze Królestwa Niebieskiego. Forma Pierścienia Rybaka wręczona Benedyktowi XVI odbiega nieco od tradycji ostatnich wieków. Pierścień papieski stał się ponownie pieczęcią, jak to było za pontyfikatu Klemensa IV (1265–1268)¹⁶, zachowując oczywiście całą swą dotychczasową symbolikę i formę. Pierścień papieski prezentuje rybaka z Galilei. Ma ponadto wytłoczone imię papieża.

Po wręczeniu Pierścienia Rybaka, papież zdejmuje mitrę i zgodnie z tradycją patriarchów Wschodu błogosławi zgromadzenie (w milczeniu) księgą Ewangeliarza. Chór rozpoczyna śpiew (w języku greckim!) *Ad multos annos* (*Ordo*, n. 56).

Następną obrzędową czynnością jest złożenie papieżowi aktu posłuszeństwa. Sposób przeprowadzenia tego *homagium* był nowy, odbiegający od poprzednich inauguracyj. Zgodnie z *Ordo*, n. 57 wyrazy posłuszeństwa składa symboliczna reprezentacja Kościoła, składająca się z 12 osób. Byli to trzej kardynałowie, najstarsi z trzech stanów ich zaszerogowania (kardynałowie biskupi, prezbiterzy i diakoni), biskup, kapłan diecezjalny, zakonnik, zakonnica, diakon, para małżeńska oraz dwoje młodych. Osoby te reprezentowały wszystkie kontynenty świata. Po raz pierwszy w liturgii Inauguracyj pontyfikatu bezpośrednio uczestniczyły osoby świeckie. Dotychczas bowiem *homagium* składali wyłącznie kardynałowie. Przy Inauguracji pontyfikatu Jana Pawła II w 1979 r. akt ten trwał ponad godzinę. Benedykt XVI zmienił ten zwyczaj, gdyż kardynałowie już dwukrotnie

¹⁶ Historię pierścienia papieskiego prezentuje C. Franchi: *L'anulus piscatoris*. W: *Inizo*, dz. cyt., s. 378–393.

składali mu oznaki posłuszeństwa: bezpośrednio po wyborze w ostatnim dniu *Conclave* oraz trzy dni później (piątek 22 kwietnia) w Sali Klementyńskiej Pałacu Apostolskiego. W tym bowiem dniu mogli złożyć *homagium* także kardynałowie nie-elektorzy, czyli ci purpuraci, którzy przekroczyli 80 rok życia.

Homilia Benedykta XVI¹⁷ w doskonałym potrójnym kontekście (liturgicznym, biblijnym, egzystencjalnym) prezentuje „piotrową” posługę papieża. Ojciec Święty szeroko analizuje symbolikę paliusza, znak i obraz Chrystusowego jarzma, jakie Biskup Rzymu bierze na swoje ramiona. Na te ramiona bierze jak pasterz każdą zagubioną owieczkę i prowadzi ją do wód życia. Palusz zatem staje się symbolem posługi pasterskiej, o której w liturgii Inauguracji mówi drugie czytanie oraz perykopa ewangelijna. Benedykt XVI gorąco zachęca zarazem, abysmy „nauczali się nieść jedni drugim”.

Interpretując symbolikę wręczania Pierścienia Rybaka, papież nawiązuje do figury Piotra–Rybaka, do obrazu łowienia ryb na jeziorze Tyberiadzkim (Łk 5, 1–11: *Nie bój się, odtąd ludzi będziesz łowił*). Dzisiejszym zatem zadaniem Kościoła to *wypłynąć na głębie morza dziejów i zarzucić sieć, by zdobywać ludzi dla Ewangelii, dla Boga, dla Chrystusa, dla prawdziwego życia*. Kościół bowiem istnieje, aby ukazywał Boga ludziom.

Benedykt XVI kilkakrotnie w homilii nawiązuje do dziedzictwa swego Poprzednika Jana Pawła II. Powtórzył Jego znane orędzie: *Nie bójcie się. Otwórzcie, na oścież drzwi Chrystusowi (...). Nie obawiajcie się Chrystusa. On niczego nie zabiera, a daje wszystko*.

Po homilii papieskiej, msza św. aż do końca, przebiega zgodnie ze schematem mszy św. pontyfikalnej. Najpierw zgromadzenie wraz z koncelebransami wyznaje w języku łacińskim *Credo* nicejsko-konstantynopolikańskie. W Modlitwie Powszechnej, w oparciu o teksty biblijne, wyeksponowany jest temat Chrystusa – odwiecznej skały i opoki dla całego Kościoła¹⁸.

4. Liturgia Eucharystyczna (*Ordo*, nn. 41–67)

W czasie procesji z darami przeznaczonymi dla celebracji eucharystycznej, chór wykonuje hymn na cześć św. Pawła apostoła. Przywołanie jego obecności

¹⁷ Pelen tekst homilii Benedykta XVI – zob. „Przewodnik Katolicki” nr 18 z dnia 1 maja 2005 s. 3–5. Oryginalna wersja w: AAS 97 (2005) s. 707–713.

¹⁸ Redaktorzy księgi *Ordo* nie uniknęli małego błędu rubrycystycznego. *Praenotanda* n.14 zapowiadają, że obrzęd *homagium* 12 przedstawicieli Kościoła będzie miał miejsce *po* homilii papieskiej (*Post homiliam ritus „oboedientiae” peragitur...*), natomiast w *Ordo* n. 57 ów akt posłuszeństwa *poprzedza* homilię papieską (!). I taka zresztą była kolejność tych czynności w dniu 24 kwietnia 2005 r.

dobrze wpisuje się w apostołskie dziedzictwo św. apostołów Piotra i Pawła. Modlitwa nad darami, przejęta z formularza mszalnego „Za Kościół” („C”), prosi Boga, aby przez posługę Kościoła dzieło zbawienia było owocne dla całego świata.

Z woli Ojca Świętego wybrano jako Modlitwę Eucharystyczną Kanon Rzymski. Już w tym fakcie rozpoznajemy, od dawna zresztą znane, przywiązanie i szacunek dla liturgii przedsoborowej, do dziedzictwa duchowego Kościoła pierwszych wieków, które często deklarował jako kardynał. Przy samym ołtarzu Ojcu Świętemu towarzyszyli 4 kardynałowie: najstarsi z trzech grup ich zaszerogowania oraz patriarcha obrządku maronickiego. Liczbę czterech uzasadniają poczwórne interwencje koncelebransów w czasie recytacji Kanonu.

Ojciec Święty udzielił Komunii św. około 70 osobom dobranych ze wszystkich kontynentów. Komunię św. rozdawało wiernym na Placu św. Piotra 300 kapłanów.

Modlitwa pokomunijna (*Ordo*, n. 62) została oparta na oracji z formularza „Mszy za papieża” (podobnie zresztą jak kolekta w *Ordo* n. 43). Wyrażona jest w niej prośba, aby papież, któremu została powierzona posługa piotrowa, umacniał wiarę i jedność Kościoła, i aby razem z ludem powierzonym jego trosce bezpiecznie podążał na drodze zbawienia.

Nieco rozbudowana formuła błogosławieństwa końcowego, ubogacona o bliższą metaforę winnicy i szczepu winnego – obrazu Kościoła, z prośbą o Bożą pomoc, stanowi obrzędowe zwieńczenie liturgicznej inauguracji pontyfikatu Benedykta XVI.

Warto w tym miejscu zauważyć, że nowa księga *Ordo* zupełnie pomija dwa elementy obrzędowe spotykane jeszcze w analogicznych celebracjach papieża XX w. Najpierw (nieistotny) szczegół dotyczący *Sede gestatoria*. Ostatnim z papieżów, który go używał był Paweł VI (30 VI 1963). Natomiast druga kwestia, nakładanie tiary, była obrzędowo bardziej (widowiskowo) rozbudowana. Również wraz z Pawłem VI ten długowieczny zwyczaj zakończył swoją tradycję i dalsze używanie.

Tiara, pochodzenia bizantyńskiego, była na pewno używana w liturgii przez papieża Konstantyna I (708–715). Pierwszym papieżem koronowanym podwójną tiarą (*phrygium*) był Grzegorz VII (1227), natomiast termin *thyara* występuje od papieża Paschalisa II (1099–1118). Potrójna forma tiary (*triregnum*) znana była (aż do Pawła VI) od początku pontyfikatu Klemensa VI (1342–1352). W 1964 r. w czasie trwania Soboru Watykańskiego II, Paweł VI ogłosił, że rezygnuje z używania tiary. Została ona zakupiona przez katolików Stanów Zjednoczonych

(USA) i umieszczona w Muzeum *Basilica of the National Shrine of the Immaculate Conception* w Waszyngtonie D.C.¹⁹. Należność za tiarę została w całości przeznaczona na cele charytatywne.

Nalożenie tiary było osobnym obrzędem zwanym *Incoronatio*, opatrzonym szeregiem modlitw, śpiewów i odpowiednich formuł. Dokonywało się ono na balkonie centralnym Balkonu Błogosławieństw²⁰.

III. Stacja w Bazylice św. Pawła za Murami (*Ordo*, n. 64–76)

W celu podkreślenia w widzialny sposób wyjątkowej łączności Kościoła opartego na „opoce piotrowej” z dziedzictwem nauczania Apostoła Narodów – św. Pawła, papież, zgodnie z zapowiedzią określoną w *Praenotanda* do *Ordo* (n. 17), udaje się do Bazyliki św. Pawła przy Via Ostiense w celu modlitewnego uczczenia grobu wspomnianego Apostoła. Miało to miejsce następnego dnia po uroczystej Inauguracji pontyfikatu, czyli w poniedziałek 25 kwietnia 2005 r. o godz. 18.30. Było to zarazem pierwsze opuszczenie Watykanu przez Benedykta XVI.

O świątyni „nagrobnej” zbudowanej nad grobem św. Pawła apostoła wspomina już w IV w. „Historia Kościoła” Euzebiusza z Cezarei. Od Leona Wielkiego (440–461) papież łączyli kult św. Piotra i Pawła we wspólnych obchodach 29 czerwca, i dlatego przez wieki papież celebrowali początek swego pontyfikatu najpierw przy grobie św. Piotra, a następnie św. Pawła²¹. Tym razem Benedykt XVI zaproponował zamiast celebracji eucharystycznej krótkie nabożeństwo Słowa Bożego.

W 1300 letniej Bazylice (nie biorąc pod uwagę licznych przebudowań w ciągu wieków) i wokół oczekiwało 25.000 wiernych. W portyku Bazyliki papieża powitali opat benedyktyński oraz wspólnota zakonna. Papieżowi podążającemu do marmurowej katedry towarzyszy 37 kardynałów, liczni biskupi, reprezentanci duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego. W tym czasie chór śpiewa hymn *Janitor caeli* przejęty z I Nieszporów ku czci św. Apostołów Piotra i Pawła. Pozdrowienie Ojca Świętego jest wiernym powtórzeniem słów św. Pawła z Listu Rzymian (1, 7): *Do wszystkich przez Boga umiłowanych, powołanych do świętości, którzy mieszkają w Rzymie, łaska wam i pokój od Boga, Ojca naszego i Pana Jezusa Chrystusa* (*Ordo*, n. 70). Z kolei Ojciec Święty, korzystając nadal z

¹⁹ Wiadomości te powtarzamy za A. Roth: *Evoluzione*, dz. cyt., s. 98 n.

²⁰ Detaleszczegóły podaje S.M. Maggiani: *Dall'Ordo*, dz. cyt., s. 154.

²¹ Informuje o tym M. Lessi Ariosto: *De Apostolorum liminibus ad pastorem Successoris Petri Cathedram*. W: *Inizio*, dz. cyt., s. 347.

tekstu Listu św. Pawła do Rzymian (1, 1–6. 8–9. 11–12. 14–15) odczytuje tę biblijną zapowiedź przybycia apostoła do Rzymu.

Po krótkiej modlitwie w milczeniu, Ojciec Święty okadza grób św. Pawła. W tym czasie chór śpiewa antyfonę *Egregie doctor Paule* (1 zwrotka z hymnu na *Matutinum* na święto „Nawrócenia św. Pawła Apostoła” z Breviarza z roku 1961). Następnie Ojciec Święty wypowiada orację (*Ordo*, n. 73) przejętą z mszy wotywniej o św. Pawle Apostole (zob. Mszał Rzymski dla Diecezji Polskich 1985 s. 198”), w której prosi Boga Ojca, aby wiara, którą św. Paweł głosił narodom, przenikała cały świat, a Kościół nieustannie się rozwijał.

W następującej teraz bardzo krótkiej alokucji Ojciec Święty omówił misyjny wymiar działalności Apostoła Narodów.

Na zakończenie obrzędu składa się krótka monicja do Modlitwy Pańskiej oraz papieskie błogosławieństwo. Monicja do „Ojcze nasz” powtarza słowa św. Pawła z Listu do Rzymian (8, 26–27): *Duch przychodzi z pomocą naszej słabości. Gdy bowiem nie umiemy się modlić tak, jak trzeba, sam Duch przyczynia się za nami w błaganiach, których nie można wyrazić słowami...*²².

IV. Celebracja Eucharystyczna i objęcie Katedry przez Biskupa Rzymu (*Ordo*, nn. 77–101)

Bazylika laterańska pod wezwaniem Najświętszego Zbawiciela, choć bardziej znana pod imieniem św. Jana na Lateranie²³, od początku uważana była za *Caput et Mater omnium Ecclesiarum Urbis et Orbis*. Nie przypadkowo taki napis wyryty jest po obu bokach głównego wejścia do Bazyliki. Był to zarazem od epoki Konstantyna Wielkiego (IV w.) tytułarny Kościół katedralny biskupa Rzymu. Tam też w Pałacu Laterańskim aż do Niewoli Awiniońskiej mieszkali papieże. Liturgia w Bazylice Laterańskiej sprawowana przez nowego papieża w „jego” historycznej „własnej” katedrze, podkreśla nieprzerwaną, sięgającą starożytności Kościoła świadomość, że katedra (miejsce zasiadania) jest naturalnym znakiem nauczania i władzy pasterskiej biskupa, i jest zarazem widzialnym obrazem jedności wszystkich wierzących²⁴.

²² Bardziej detaliczny opis liturgiczny spotkania Benedykta XVI z wiernymi w Bazylice św. Pawła za Murami zob. J. Castellano Cervera: *L'eucologia: tradizione e novità*. W: *Inizo*, dz. cyt., 259–261. Tekst alokucji papieskiej: AAS 97 (2005) s. 744–746.

²³ Dodatkowy patronalny tytuł Bazyliki pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela i św. Jana Apostoła nadał bazylice papież Grzegorz Wielki (590–604), zob. M. Lessi Ariosto: *De Apostolorum*, dz. cyt., s. 340.

²⁴ W tym duchu o katedrze wyraża się *Ceremoniale Episcoporum* z roku 1984 art. 42.

Benedykt XVI w celu objęcia swej historycznej katedry przybył do Bazyliki Laterańskiej Najświętszego Zbawiciela w sobotę 7 maja 2005 r. W progach świątyni powitał papieża Wikariusz diecezji rzymskiej kard. C. Ruini, wraz z 23 kardynałami, 35 biskupami, Kapitułą Bazyliki i przedstawicielami duchowieństwa. Wymienieni duchowni razem z Ojcem Świętym będą koncelebrowali mszę św. Cała msza św. zachowuje klasyczną strukturę mszy pontyfikalnej, z jednym obrzędowym wyjątkiem, dotyczącym objęcia katedry (*Incathedratio*) połączonym z *homagium*. Po odśpiewaniu *Kyrie eleison* kard. Wikariusz Rzymu podchodzi do Ojca Świętego i wypowiada przewidzianą obrzędem (*Ordo*, n. 82) monicję, w której wyrażając radość z faktu objęcia katedry piotrowej – fundamentu całego Kościoła, przypomina zarazem, że papież staje tu jako pasterz całego Kościoła, aby prowadzić trzodę Bożą, aby rozwijać winnicę Pańską, aby podtrzymywać każdego z nas w wierze, gdyż papież jest prawdziwym Sługą sług Bożych (... *tu es Servus servorum Dei*)²⁵. Po wysłuchaniu tej monicji Ojciec Św. w mitrze i z ferułą w dłoni (*Ordo*, n. 83) zasiada po raz pierwszy na katedrze laterańskiej Najświętszego Zbawiciela oraz świętych Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty. Do papieża podchodzi teraz dwunastuosobowa delegacja Kościoła Rzymu: kard. Wikariusz dla diecezji rzymskiej, biskup pomocniczy, proboszcz i wiceproboszcz, diakon seminaryjny oraz diakon stały (świecki), zakonnica, zakonnik, para małżeńska oraz dwoje młodych bierzmowanych.

W homilii, w oparciu o czytania (Dz 1, 1–8; 2 P 1, 1–8; 3, 14–15. 17–18; J 14, 16–17. 26–27; 16, 12–15) Ojciec Święty przybliżył teologię Ducha Świętego, przyobiecanego uczniom przez Chrystusa. Wśród tych uczniów znajdują się także współcześni następcy Apostołów. To na nich spoczywa publiczna odpowiedzialność dawania permanentnego świadectwa o Chrystusie²⁶.

Dwanaście artykułów Wyznania Wiary wypowiedział jedynie Ojciec Święty, a wspólnota na zakończenie każdego z tych sformułowań dopowiadał słowo *Credo*.

Na zakończenie niniejszego opisu liturgii papieskiej na Lateranie warto zauważyć, że pominięto zupełnie wielowiekowy zwyczaj symbolicznego wręczenia papieżowi kluczy Bazyliki Laterańskiej. Miało to miejsce jeszcze podczas obejmowania „katedry” laterańskiej przez papieża Jana Pawła II²⁷. Redaktorom nowego *Ordo* chodziło zapewne o wyeksponowanie obrazu i faktu, że papież

²⁵ Monicja ta czerpie z formuł obecnych w pismach Ojców Kościoła: św. Cypriana, św. Augustyna oraz św. Grzegorza Wielkiego. Informując o tym *Praenotanda* do *Ordo*, n. 22.

²⁶ Tekst homilii w: AAS 97 (2007) s. 748–752.

²⁷ Przypomina ten fakt S.M. Maggiani: *Dall'Ordo*, dz. cyt., s. 158.

„obejmuje” nie tylko katedrę biskupa miasta Rzymu, lecz katedrę Kościoła powszechnego.

V. Stacja w Bazylice Matki Bożej Większej (*Ordo*, nn. 102–108)

Bezpośrednio po liturgii na Lateranie, w drodze powrotnej do Watykanu, Ojciec Święty odwiedza czwartą, patriarchalną Bazylikę usytuowaną na wzgórzu Esquilino, zgodnie z ustaleniami zaproponowanymi w *Ordo-Praenotanda*, n. 27. Chodzi tu o Bazylikę Matki Bożej Większej, a właściwie o ikonę *Santa Maria Salus Populi Romani*, od wieku wieków czczoną jako Patronkę Rzymu, zwłaszcza od uroczystej intronizacji tego obrazu dokonanej przez papieża Pawła V (1605–1621). Polecił on wtedy wybudować w Bazylice specjalną kaplicę dla tej Ikony²⁸ (stąd nazwa kaplicy: Paulińska, albo kaplica *Borghese* od nazwiska rodowego Pawła V). Sława Ikony *Salus Populi Romani* oraz starożytność budowli sięgającej IV w. sprawiła, że papieże w szczególny sposób wyróżniali tę Bazylikę (procesje z Ikoną, msza św. na Boże Narodzenie, itd.). Od Benedykta XIV (1740–1758) rozpoczął się najpierw nieformalny, a od Piusa VII (1800–1823) obrzędowy zwyczaj nawiedzenia tej Bazyliki na początku każdego pontyfikatu²⁹.

Benedykt XVI przy wejściu do Bazyliki został powitany przez kardynała pierwszego ze stanu prezbiterów – kard. Fr. Bernarda Law (poprzednio ordynariusza Bostonu w USA) oraz miejscową kapitułę. Papieżowi podążającemu przez główną nawę do kaplicy *Borghese* towarzyszy śpiew trzynastowiecznego hymnu *Ave maris stella*. W kaplicy papież modli się najpierw prywatnie, w ciszy. Składa przed Ikoną kwiaty. Następnie otwiera krótką stację modlitewną Pozdrowieniem Anielskim: *Ave, Gratia Plena, Dominus tecum*. Chór rozpoczyna śpiew hymnu *Magnificat*. Po jego odśpiewaniu Ojciec Święty kieruje do Madonny modlitwę czci, uwielbienia oraz prośby o macierzyńską pomoc i obronę zarówno dla Miasta, jak też wszystkich wierzących. Tekst tej modlitwy został w znacznym stopniu przejęty z pism Patriarchy Germana z Konstantynopola (+733), o czym informuje *Ordo-Praenotanda*, n. 29. Tekst ten w pośredni sposób, w duchu eklezjalizmu, odwołuje się do źródeł wspólnego, niepodzielonego Kościoła pierwszego tysiąclecia.

Wprowadzeniem do końcowego, papieskiego błogosławieństwa (ma ono miejsce w centralnym miejscu absydy Bazyliki) jest wspólna recytacja najstarszej modlitwy maryjnej (sięgającej III wieku!): *Sub Tuum praesidium confugimus*.

²⁸ Zob. M. Lessi Ariosto: *De Apostolorum*, dz. cyt., s. 349.

²⁹ Tamże, s. 358.

Opublikowanie i udostępnienia (po raz pierwszy!) ogółowi zainteresowanych ksiąg na temat liturgii papieskiej dotyczącej jego pogrzebu, wyboru (*Conclave*) oraz obrzędowego początku pontyfikatu, to z pewnością bardzo udana i twórcza inicjatywa redakcyjna, której autorem jest długoletni Mistrz Ceremonii Papieskich, profesor Papieskiego Instytutu Liturgicznego, abp Piero Marini. Teksty tych trzech ksiąg zostały przez nas w trzech różnych opracowaniach³⁰ przeanalizowane zaledwie w aspekcie obrzędowym. Wartościowym dopełnieniem tych prac byłoby wydobywanie z tekstów obecnych w tychże księgach przesłania biblijnego, eklezjologicznego, orientalnego, chrystologicznego, pneumatologicznego, ekumenicznego, maryjnego, patrystycznego, a zwłaszcza nauczania *Vaticanicum II*.

Liturgia zaprezentowana w analizowanym tutaj *Ordo* zespala w harmonijny sposób symbolikę i funkcję czterech Bazylik, które w początkach nowego pontyfikatu pozwalają świętować i widzieć w formie jakoby *unicum festum* podstawowe zadania misji pasterskiej papieża. Obchody te, poprzez swój własny język słów i znaków, doskonale współbrzmia z religijną wrażliwością i mentalnością współczesnego człowieka. Abp P. Marini streszcza to w ten sposób: teksty i obrzędy w swojej kompozycji teologicznej i rytualnej prezentują przejście od rytu piotrowej posługi biskupa Rzymu, od podkreślania „rzeczy”, przedmiotów (tiara, klucze, korona) do uwypuklenia roli „osoby”, od *sacrum* do *sanctum*, od władzy papieskiej do służby piotrowej. Omówiona księga łączy zarazem w harmonijny sposób tradycję z dniem dzisiejszym³¹.

³⁰ Zob. przyp. 4, a także – J. Stefański: *Liturgia pogrzebu papieża. W rocznicę śmierci Jana Pawła II (1978–2005)*. W: M. Olczyk, P. Podeszwa (red): *Evangelizare pauperibus*. Gniezno 2005 [w druku].

³¹ Zob. P. Marini: *Introduzione*, dz. cyt., s. 7. Dla pełnego obrazu zawartości analizowanej tutaj księgi *Ordo*, warto prześledzić jej fazy redakcyjnego powstawania opisane przez jednego z jej współredaktorów – zob. C. Valenziano: *Per la "Editio typica" dell'Ordo pro ministerii petrini initio Romani Episcopi*. W: EL 121 (2007) s. 66–76.

